

AGRARNO-SOCIJALNI POKRETI I PROMJENE U JUGOISTOČNOJ EVROPI

U okviru 11. Internacionalne nedelje visokog školstva u organizaciji Društva za jugoistočnu Evropu iz Minhena i Austrijskog instituta za istočnu i jugoistočnu Evropu iz Beča održan je u Salzburgu od 13. do 15. oktobra 1969. godine međunarodni simpozijum posvećen temi *Agrarno-socijalni pokreti i promjene u jugoistočnoj Evropi u periodu između dva svjetska rata*. U radu ovoga simpozijuma učestvovali su istoričari i sociolozi iz Savezne Republike Njemačke, Austrije, Rumunije, Jugoslavije, Mađarske, Cehoslovačke i Bugarske, kao i studenti raznih fakulteta društvenih nauka iz zemalja jugoistočne Evrope. U toku trodnevnog rada učesnici simpozijuma saslušali su više referata u kojima su njihovi autori rezimirali i saopštili rezultate istraživanja agrarno-socijalnih pokreta i promjena i izložili poglede i ocjene značaja tih pokreta i promjena u društvenom razvoju pojedinih zemalja jugoistočne Evrope.

Poslije pozdravnih riječi predsjednika Društva za jugoistočnu Evropu dra Waltera Althammera i predsjednika Austrijskog instituta za istočnu i jugoistočnu Evropu iz Beča prof. dra Richarda Plaschke simpozijumu su podneseni prijavljeni referati koji su pokazali svu raznolikost agrarno-socijalnih pokreta u jugoistočnoj Evropi, uslovljenu specifičnim momentima opšteg istorijskog razvitka pojedinih zemalja ovoga evropskog prostora.

Uvodni referat *Kulturno-geografske pretpostavke agrarno-socijalnih pokreta u jugoistočnoj Evropi* podnio je saradnik Austrijskog instituta za istočnu i jugoistočnu Evropu prof. dr Josef Breu. Jugoistočna Evropa predstavlja područje gdje su narodi i na najmanjem prostoru međusobno veoma izmiješani, jedni druge prožimaju i gdje je svaki istorijski narod postao individualnost sa snažnim kulturnim pečatom svoga obitavališta. Profesor Breu smatra da je kultura ovdje dobila određeni pečat ne samo zahvaljujući narodima ovih regija nego istovremeno i zahvaljujući raznim oblicima upravljanja i privređivanja u pojedinim državama. Vizantijsko carstvo, Osmansko carstvo, Habsburška monarhija i Republika Venecija djelovali su u kulturnom pogledu snažno sve do naših dana. Profesor Breu podvlači, dalje, značaj podjele Balkanskog poluostrva na kulturne zone koju je izvršio srpski geograf Jovan Cvijić. Prema ovoj podjeli, patrijarhalnoj zoni pripadaju Jugoslavija, sjeverna Bugarska i Albanija — vizantijskoj zoni Grčka, Makedonija, Trakija i istočna Rumunija — mediteranska zona obuhvata zapadnu obalu, a na sjeverozapadu rasprostire se srednjoevropska kulturna zona Balkana. Profesor Breu smatra da Cvijićeva podjela Balkanskog poluostrva na ove kulturne zone pomaže razumijevanju socijalno-agrarnih pokreta u prošlosti balkanskih zemalja.

Agrarni problemi u državama jugoistočne Evrope između dva svjetska rata i njihovi uticaji na političku strukturu su tema referata koji su zajednički pripremili dr Gerhard Teich i dr Theodor Zotschev iz Kiela. Autori ovog referata smatraju da je pretežan dio stanovništva jugoistočne Evrope sve do najnovijih dana ostvarivao zaradu u poljoprivredi i stočarstvu i da su svuda u jugoistočnoj Evropi seljački problemi bili došli u prvi plan, pa ih je trebalo riješiti agrarnom reformom. Međutim, agrarne reforme nisu bile dobro pripremljene. U jugoistočnim zemljama trebalo je da se putem agrarne reforme uvede pravedna podjela zemlje, ravnopravnost u njenom posjedovanju i odstrane ostaci feudalizma. Svim agrarnim reformama u ovim zemljama bila je zajednička tendencija izjednačavanja, koja je mogla da umiri revolucionarno raspoložene seljake, ali nije mogla da obeća ekonomski uspjeh. Agrarno pitanje traje od srednjeg vijeka i u Srednjoj Evropi ono se javlja i nastaje

iz dispariteta brzog porasta stanovništva i raspolaganja obradivom zemljom. Ovaj odnos nije mogao da se odstrani daljom podjelom poljoprivrednih površina. U stvari, agrarne reforme pretežno su pospješile porast malih i patuljastih pogona. Ovaj proces parcelizacije rezultirao je sve većim viškovima radne snage i opadanjem produktivnosti rada. Dohodak mnogih seljaka u jugoistočnoj Evropi bio je pao na minimum egzistencije. Ovakvo osiromašavanje seljaka sprečavalo je ne samo investicije za modernizaciju već je otežavalo i osiguravanje sredstava za reprodukciju da bi se održao raniji, odnosno postojeći nivo proizvodnje. Izgledalo je da se u ovim uslovima seljačkim partijama otvarala mogućnost da ostvare svoju ulogu koju su odavno isticale i najavljivale. Ubistva Stambolijskog (1923) i Stjepana Radića (1928) pokazala su iluzornim shvatanje da ove partije mogu postati nosilac društvenog preobražaja, u kome bi seljaštvo došlo u prvi plan. Zahvaljujući koalicijama seljačkih partija sa vladajućim građanskim grupacijama, ciljevi seljaka, usljed korupcije, ustupili su pred interesima raznih klika. Tako su pozitivni stavovi agrarnih reformi bili izvrnuti i paralizovani. Tridesetih godina jugoistočna Evropa našla se na vrhuncu krize. Za saniranje poljoprivrede nije bilo ni potrebnog inostranog kapitala ni unutrašnjih kredita. Ugovori koje je Njemačka, poslije 1933, ponudila jugoistočnim evropskim državama otvarali su izvjesne mogućnosti da se izbjegne katastrofa. Njemačka je garantirala prođu agrarnih proizvoda iz zemalja jugoistočne Evrope u obimu i cijenama koji su jugoistočnoevropskoj privredi omogućavali da se ponovo osposobi. Tako je Njemačka postigla monopolni položaj u privredi ovih zemalja. Poslije poraza Njemačke, značaj agrarnih problema postavio se na nov način u ovom prostoru. Države jugoistočne Evrope pošle su poslije drugog svjetskog rata različitim putevima. Svima je, međutim, zajedničko da teže trajnom rješenju agrarnog problema pomoću planske izgradnje industrije, intenziviranja spoljne trgovine, naročito u okviru internacionalnih dogovora.

Dr Otto Rudolf Liess (Beč) u svome referatu obrađuje temu *Politički partijski sistemi Istočne i jugoistočne Evrope u međuratnom razdoblju i njihovi agrarno politički ciljevi*. Dr Liess ukazuje da su partije u Istočnoj Evropi inahom nastajale u toku obrazovanja nacija, u procesu emancipacije prema nekoj velikoj sili, u znaku integracije, centralizacije ili federalizacije. Agrarno-reformski pokreti u Istočnoj i Srednjoj Evropi nastaju na prelazu iz XIX u XX vijek. Poslije 1918. godine, nove države preduzimaju reformu zemljišnih odnosa koje su pod nacionalno-političkim gledištima i parolama provedene protiv velikog i srednjeg posjeda. Usljed toga, kod seljaštva je jedva postignuto izvjesno strukturalno poboljšanje. Prije i neposredno poslije 1918. godine seljačke partije ističu integralističke ciljeve. Program Stambolijskog traži u Bugarskoj integralno preuzimanje vlasti, tj. zahtijeva da seljaštvo upravlja državom. Na suprotnom kulturno-geografskom polu — u Hrvatskoj — braća Radić se zalažu za to da se premosti provalja između puka i gospode. Čak je i u Čehoslovačkoj agrarizam našao odlično utonište sa težnjom da se poljoprivredni sektor obnovi unutar cjelokupne društvene privrede. Tzv. Zelena internacionala nalazi u Pragu svoj idejni centar. Većina seljački strukturiranih stranaka ubraja se u ovu Internacionalu, koja želi da se u ovim zemljama ostvari ideološki i putem vlasti. Ako se izuzme Čehoslovačka sa relativno razvijenim partijsko-političkim odnosima, u zemljama jugoistočne Evrope riječ je o preddemokratskom, postfeudalnom partijskom sistemu. Na završetku drugog svjetskog rata stojimo pred činjenicom da komunističke partije odbacuju agrarno-reformske i agrarno-revolucionarne ciljeve ranijih seljačkih stranaka i teže za jednim sasvim novim konceptom »žitnih fabrika« i uspostavljanju velikih pogona u poljoprivredi.

Profesor dr Cvetko Kostić (Beograd) posvetio je svoj referat temi *Specifični problemi agrarno-socijalnog pokreta u srpskom prostoru poslije prvog svjetskog rata*. Prema mišljenju profesora Kostića, specifični problemi agrarno-socijalnog pokreta u srpskom prostoru nastali su iz dva osnovna razloga: 1) 1918. godine prvi put našle su se ujedinjene sve srpske oblasti u jednoj državi; 2. Institucije kao što su zadruge, okučje (neotudivi dio posjeda) i zabrana otvaranja trgovina u selima imale su pri tome posebnu ulogu. Zabrana trgovine u selima bila je uvedena u Srbiji tokom prošlog stoljeća da bi sačuvala seljaka od propadanja i štetnih uticaja grada. Okučje je predstavljalo minimum od tri ha seljačkog posjeda, koji nije mogao da se oduzme ni za dugove, ni za poreze. Sve tri ove institucije imale su u Srbiji svoju dugu tradiciju i igrale važnu ulogu, ali su neminovno došle u sukob sa modernim vremenom. Neki posebni razlozi djelovali su u pravcu pogoršanja položaja seljaka. Među njima naročito se ističe sistem nasljeđivanja posjeda, prema kome se zemlja vlasnika dijeli na sve nasljednike i tako potpuno rasparčava. Agrarna reforma i

kolonizacija bile su najvažnije mjere u predratnoj Jugoslaviji, čiji je smisao bio u tome da se spriječi nezadovoljstvo seljaka. Profesor Kostić se kratko zadržao na značaju zadružnog pokreta, koji su političke partije težile da stave pod svoju kontrolu. To su naročito pokušavale tzv. seljačke partije. Mišljenja smo da je profesor Kostić svoj referat trebalo da ograniči na prostor Srbije, a ne na »srpski prostor«, koji nije definisao, čime je samo pružio mogućnosti za nepotrebne nejasnoće i zabune. Utoliko prije, što u referatu razmatra agrarne procese koji su se odvijali u Srbiji i koji su se kao što je poznato bitno razlikovali od agrarnih procesa u Bosni i Hercegovini, u Dalmaciji, kao i u drugim jugoslavenskim pokrajinama i zemljama u kojima živi stanovništvo srpske narodnosti.

Dr Jakov Kupek (Zadar) podnio je referat o agrarno-socijalnom pokretu u Dalmaciji. U Dalmaciji se tokom stoljeća razvio prilično komplikovan i specifičan agrarni sistem, u čemu su značajnu ulogu imali uticaji stranih sila: Venecije, Osmanskog carstva i Habsburške monarhije. Značajno je da je Austrija 1848. godine ukinula feudalne agrarne odnose u Monarhiji sa izuzetkom Dalmacije. Zbog toga su sve do propasti Austro-Ugarske agrarni problemi u Dalmaciji ostali neriješeni. Oni su predstavljali bazu seljačkih nezadovoljstava i nemira. U takvim uslovima osnivaju se političke partije čiji programi predviđaju rješavanje agrarnog problema. U tom pogledu najveći uticaj imala je Hrvatska seljačka stranka. Nova uprava i građanske partije u Dalmaciji poslije prvog svjetskog rata plašili su se da agrarno-socijalni pokret pod uticajem ideja oktobarske revolucije ne preraste u revoluciju. Kratkotrajna italijanska okupacija Dalmacije sprečavala je razvoj političkog života u svakom pogledu i vojnom silom gušila agrarni pokret seljaštva. Jugoslavenska vlada nastojala je da umiri seljaštvo obećanjima i povremenim izjavama. 1919. godine formirano je Ministarstvo za agrarnu reformu i sa Prethodnim odredbama stvoreno je provizorno stanje u kome su agrarni odnosi postali još više zamršeni. Agrarna reforma je potvrđena tek zakonom od 19. oktobra 1930. i Novelom od 4. marta 1931. Time je u Dalmaciji 97.000 seljačkih porodica dobilo 53.000 ha zemlje. Međutim, ove mjere nisu mogle da odstrane razloge dubokog nezadovoljstva seljaštva niti da likvidiraju agrarno-socijalni pokret u Dalmaciji.

Enver Redžić (Sarajevo) dao je saopštenje o *Seljačkim nemirima u Bosni i Hercegovini 1918. i 1919. godine*. Ovi nemiri u BiH u prvim godinama postojanja kraljevine SHS bili su posljedica neriješenih agrarnih odnosa. Pod uticajem ovih nemira, nova vlast je morala da brzo pristupi likvidaciji feudalnih društvenih odnosa. Tako je samovoljno raskidanje feudalnih odnosa od strane seljaštva, do čega je došlo u mnogim krajevima Bosne i Hercegovine, bilo pravno sankcionisano Prethodnim odredbama za pripremu agrarne reforme koje je donijela vlada Kraljevine SHS već 25. februara 1919. Ove odredbe predstavljale su početak zakonskog rješavanja agrarnog pitanja u novoj državi, početak agrarne reforme, koja će više od jedne decenije biti dopunjavana raznim uredbama, naredbama i propisima. Cjelokupno agrarno zakonodavstvo Kraljevine Jugoslavije koje je imalo zadatak da reguliše agrarne odnose, odražavalo je političke kompromise koje su jugoslovenski režimi u Bosni i Hercegovini sklapali sa predstavnicima zemljoposjednika. Agrarnom reformom ukinuti su u BiH kmetski odnosi, oko 113.000 seljačkih porodica dobilo je preko 775.000 ha zemlje, ali time nije bila uklonjena bijeda na bosanskom selu. Bivši kmet postao je, istina, vlasnik zemlje koju je obrađivao, ali je bio primoran da se kod trgovaca, zelenoških bogataša i banaka zadužuje da bi svoj posjed mogao da osposobi za proizvodnju i da bi mogao podmiriti svoje poreske obaveze prema državi. Tako je agrarnu reformu na jugoslovenskom selu uopšte, a na bosanskom posebno, pratio veoma intenzivan proces pauperizacije i proletarizacije seljaštva. Uprkos tome, sa svim svojim nedostacima i nedosljednostima, agrarna reforma u BiH predstavljala je sa istorijskog stanovišta progresivan korak.

O *Partijsko-političkom razvoju za vrijeme agrarnog pokreta u Bugarskoj* podnio je referat profesor dr Ivan Rankoff (Bonn). Po mišljenju profesora Rankoffa, seljački pokret u Bugarskoj poslije prvog svjetskog rata donio je nešto »novoga« u socijalnom razvitku i društvenoj strukturalnoj izgradnji zemlje. Seljački pokret je bitno uticao na društveni život, pogled na svijet i političku organizaciju naroda, naročito poljoprivrednog stanovništva. Seljaštvo i njegovo vodstvo došli su do saznanja da je za vrijeme rata selo podnijelo najveći teret i optuživali su građansku vladajuću partiju zbog učešća u izgubljenom ratu. Poslije rata, u kome su podnesene mnoge ljudske i materijalne žrtve, došlo je do niza ustanaka nezadovoljnih vojnika. Polazeći od stanovišta o primarnom značaju poljoprivrede za privredni život zemlje, seljačke vode su smatrale da je jedna seljačka vlada neophodna za

pravilan politički razvoj Bugarske. Ubrzo poslije završetka prvog svjetskog rata, vođa agrarne partije Aleksandar Stambolijski formirao je homogenu vladu i otpočeo borbu sa svim postojećim političkim partijama. Međutim, građanske partije su u kampanji protiv agrarnog pokreta Stambolijskog vješto iskoristile neiskustvo agrarne partije, njenu unutrašnju podvojenost, kao i pasivnost Socijalističke i Komunističke partije. Poslije trogodišnje vladavine, jedinstvena agrarna vlada bila je uklonjena zahvaljujući intervenciji vojske. »Vojni savez« u saradnji sa ujedinjenim građanskim partijama pripremio je puč 9. juna 1923. Time je bila završena vladavina agrarne partije, ali u Bugarskoj nije došlo do demokratije koju su obećavale ujedinjene građanske partije. Naprotiv, bio je otvoren put vladavini buržoaske reakcije. Poslije novog puča od 17. 5. 1934, agrarna partija je konačno bila zabranjena i raspuštena. Tek za vrijeme rata bivše vođe agrarne partije se organizuju i učestvuju u opoziciji protiv tadašnje kolaboranističke vlade, a njene pristalice se dijelom priključuju partizanskom pokretu.

O razvoju mađarske poljoprivrede, između dva svjetska rata, podnio je referat dr Petar Gunst (Budimpešta). U decenijama prije prvog svjetskog rata razvoj mađarske poljoprivrede bio je određen time što je Ugarska predstavljala sastavni dio Habsburške monarhije. Granice Monarhije bile su istovremeno i carinske granice. Međutim, raspadom Monarhije i priključenjem nekih dijelova Ugarske državama nasljednicama značajno je izmijenjena agrarna struktura nove Ugarske. Poljoprivredna proizvodnja na području nove države bila je, istina, intenzivnija nego u cijeloj Ugarskoj prije 1918, ali su u novim uslovima troškovi proizvodnje postali veći. U novoj državi bio je porastao izvoz žita i stoke, ali je, s druge strane, mađarska poljoprivreda izgubila svoja dobro platežna tržišna područja u drugim dijelovima Monarhije. Tako su decenije između dva svjetska rata za mađarsku poljoprivredu predstavljale razdoblje stagnacije. Isto tako, zahvaljujući raspadu Monarhije, u Ugarskoj se odjednom izmijenila industrijska pozadina poljoprivrede. Unutrašnje tržište postalo je usko, a u starim tržišnim bazama bile su uspostavljene svjetske cijene, što je imalo katastrofalan uticaj na mađarsku poljoprivrednu proizvodnju. U takvim odnosima poljoprivredna proizvodnja Mađarske u međuratnom periodu približavala se razvojnim tendencijama poljoprivrede istočnoevropskih zemalja i dospjela u stagnaciju.

Završni referat na ovom međunarodnom simpozijumu podnio je profesor dr Josef Matl (Grac) na temu *Pojava problema selo—grad sa posebnim osvrtom na procese preseljavanja u novoj slovenačkoj, hrvatskoj i srpskoj književnosti*. U svome referatu profesor Matl je razmatrao etičke, mentalne, društvene i privredne promjene koje su u Sloveniji, Hrvatskoj i Srbiji bile izazvane najprije prvom agrarnom reformom sredinom XIX vijeka, a zatim poslije prvog svjetskog rata bile potaknute pojačanim tendencijama izgradnje industrijskog društva, a koje poslije drugog svjetskog rata pokazuju novu fazu zahvaljujući socijalističkoj agrarnoj reformi i veoma snažnim težnjama ka industrijskom društvu. Sve ove promjene morale su, sasvim prirodno, da svoj izraz i dokumentaciju dobiju i u lijepoj književnosti, pogotovo otkako je u njoj počeo da se ostvaruje zahtjev za realističkim, individualizirajućim i psihologizirajućim načinom izražavanja. Svoju analizu profesor Matl bogato je ilustrirao na djelima poznatih slovenačkih, hrvatskih i srpskih pisaca s kraja XIX i prve polovine XX vijeka, potvrđujući i ovim svojim prilogom da je izvrstan poznavalac kako savremene istorije jugoslavenskih naroda tako i njihove književnosti.

U ovom našem osvrtu nismo bili u mogućnosti da se zadržimo na još nekim interesantnim priložima, jer sa njima nismo raspolagali. To je referat profesora dra Alfreda Malaschofskog (Beč) *O obrazovnoj strukturi i stanju obrazovanja agrarnog stanovništva u jugoistočnoj Evropi*, u kome je on veoma pregledno izložio probleme u oblasti obrazovanja seljaštva u pojedinim zemljama jugoistočne Evrope. Zatim, tu je takođe zanimljiva komunikacija docenta Strašimira Dimitrova (Sofija) *O agrarno-socijalnim pokretima u Bugarskoj*, u kojoj je pretežno razmatrao način rješavanja agrarnog pitanja u uslovima izgradnje socijalističkog društva sa posebnim pogledom na ulogu koju je pri tome imala bugarska radnička partija. Isto tako, nismo bili u mogućnosti da se osvrnemo na zajednički referat profesora dra Carla Göllnera (Sibiu-Hermannstadt) i dra Marcela Stirbana (Cluj-Klaunsenburg) *Agrarno-socijalni pokret u Rumuniji u periodu 1918—1944* i, napokon, na referat profesora dra Vilmosa Lázára (Budimpešta) *Agrarno-socijalni pokreti u Mađarskoj sa posebnim osvrtom na partiju malih posjednika*. Izvinjavajući se zbog toga i autorima ovih referata i čitaocima, želimo da naglasimo da ovaj dobro organizovani simpozijum predstavlja uvjerljivo svjedočanstvo i potvrdu nesumnjivo visokog rezultata do koga

su referenti — historičari i sociolozi — došli u istraživanju i osvjetljavanju agrarno-socijalnih pokreta i promjena u pojedinim zemljama jugoistočne Evrope, pri čemu se raspoznaju ne samo različiti i specifični putevi kojima su ovi pokreti u novijoj istoriji išli, nego i izvjesno zajedničko obilježje njihovo, koje svoj korijen, prije svega, vuče iz istorijske sudbine i razvoja seljaštva ovoga evropskog prostora. Geografsko-kulturna, ekonomsko-politička i društvena demarkaciona linija, koja prostor jugoistočne Evrope i danas dijeli na Istok i Zapad ogledala se na ovom simpozijumu uglavnom u istorijskim činjenicama koje su referentima bile neophodne za njihove analize i ocjene. Međutim, u pristupu problemu kao i njegovoj obradi u svim referatima dominirali su naučni metod i duh, oslobođeni pritiska vannaučne provenijencije i atmosfere. U tom smislu oktobarski simpozijum u Salzburgu *Agrarno-socijalni pokreti i promjene u jugoistočnoj Evropi* u okviru 11. Internacionalne nedelje visokog školstva doprinos je koliko nauci koja se bavi ovim aspektom društvene fenomenologije ovoga prostora, toliko istovremeno i doprinos nauke ostvarivanju istorijske perspektive bez navedene demarkacione linije u ovom dijelu Evrope. Za takav karakter simpozijuma nesumnjive zasluge imaju ne samo referenti i drugi učesnici simpozijuma nego istovremeno i njegovi organizatori, predsjednici dr Walter Althammer i profesor dr Richard Plaschka, generalni sekretar Društva za jugoistočnu Evropu dr Carl Hnilicka, kao i sekretar Austrijskog instituta za Istočnu i jugoistočnu Evropu dr Karlheinz Mack.

Enver REDŽIĆ